

UO'K: 376.026

Nuriddin ACHILOV,
Termiz davlat universiteti, Ijtimoiy fanlar fakulteti dekani, dotsent
E-mail: terdunuriddin@mail.ru

Buxoro innovatsiyalar universiteti professori pedagogika fanlari doktori, D.I.Ro'zieva taqrizi asosida.

AL-HAKIM AT-TERMIZIY HAYOT YO'LINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI O'RNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada, qomusiy alloma al-Hakim at-Termiziyning hayoti va faoliyati, tadqiqotchi olimlarning alloma yashagan yillari haqidagi ma'lumotlari, Hakimiya ta'limotining mazmuni va mohiyati pedagogik tahlil qilingan. Shuningdek, allomaning yoshlikdan bilim olishga bo'lgan qiziqishi va qobiliyati, bilim, ilm-marifatga intilish masalalari bayon qilingan. Jumladan, hozirgi kunda alloma hayotining yoshlar tarbiyasidagi o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Hakim, donishmand, jahmiya, tarbiya, ma'rifat, ma'rifatparvarlik, ma'naviyat, axloq, uvays.

МЕСТО ОБРАЗА ЖИЗНИ АЛЬ-ХАКИМА АТ-ТЕРМИЗИ В ОБРАЗОВАНИИ МОЛОДЕЖИ

Аннотация

В данной статье анализируется жизнь и деятельность ученого-энциклопедиста аль-Хакима ат-Термизи, сведения ученых-исследователей о годах жизни ученого, содержание и суть учения хакимия. Также описывается интерес и способность ученого к получению знаний с юных лет, вопросы стремления к знаниям, знания и просвещения. В частности, освещается место жизни ученого в воспитании молодежи сегодня.

Ключевые слова: Хахим, мудрец, джахмия, образование, просвещение, просвещение, духовность, нравственность, увайз.

THE PLACE OF AL-HAKIM AT-TERMIZI'S LIFESTYLE IN THE EDUCATION OF YOUTH

Annotation

This article analyzes the life and activities of the encyclopedic scholar al-Hakim at-Termizi, the information of research scientists about the years of the scholar's life, the content and essence of the Hakimiya doctrine. It also describes the scholar's interest and ability to acquire knowledge from a young age, the issues of striving for knowledge, knowledge and enlightenment. In particular, the place of the scholar's life in the education of youth today is highlighted.

Key words: Hakim, wise man, jahmiya, education, enlightenment, enlightenment, spirituality, morality, uwayz.

Kirish. Ma'lumki, insoniyat tarixi bir-biridan farq qiluvchi turli-tuman davrlardan iborat bo'lsada, uning asl mazmuni va mohiyatiga asosan u bir butun bo'lgan umumiy qadriyat hisoblanadi. Shunday ekan, dunyo tamadduniga hissa qo'shgan allomalarimizning bebaho ilmiy merosi va ularning asarlarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq, moziyning turli darlarida yashab o'tgan mutafakkirlarimizning dunyoviy va ilmiy sohadagi merosi to'liq o'rganilmagan. Mutaxassslarning hisobiga ko'ra, mamlakatimizda hozirga qadar o'rganilmagan nodir qo'lyozmalar 80 mingdan ortiqni tashkil qiladi. Ularni tadqiq qilish, xalqimizga taqdim qilish va yoshlarmiz ta'lim-tarbiyasida foydalanish nainki manbashunoslik yoki sharqshunoslik balki pedagogika fanining asosiy vazifalaridan. Chunki, qariyb uch ming yillik davlatchilik tarixiga ega bo'lgan xalqimiz dunyoqarashining shakllanishi va takomillashuvi bosqichlarini har tomonlama chuqur va puxta o'rganish millatimizning o'zligini anglashda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Tahlil va natijalar. Darhaqiqat, ko'plab tarixiy voqealarning guvohi bo'lgan qadimgi Termiz shahridan ulug' mutafakkirlar, allomalar va avliyolar yetishib chiqqan. Ular o'zlarining yuksak ma'naviy salohiyati va bebaho asarlari bilan jahon ahlini lol qoldirishgan. Prezidentimiz ta'kidlaganlaridek, "Surxon diyorida yashaydigan insonlarni har qanday sinov va muammolardan qo'rqmaydigan, o'ziga, o'z kuch-qudratiga ishonadigan, aytgan so'zida tura oladigan, mard odamlar, deb bilaman. Bu olijanob, bag'rikeng xalq, hech shubhasiz, o'z baxti va taqdirini qo'li bilan yaratishga, qodir. Bu haqiqatni sizlar o'zingizning yaqin va o'tmish tarixingiz davomida hamma vaqt isbotlab kelgansiz va hozir ham isbotlamoqdasiz" [1].

Movarounnahr zaminining ilk tasavvuf tariqati – "Hakimiya" tariqatining asoschisi Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali ibn Hasan ibn Bishr ibn Horun al-Hakim at-Termiziy hayoti va faoliyati, ma'naviy, ilmiy merosi bilan muhim o'rin tutadi. Allomaning ismi sharifini Muhammad Hakim Termiziy tarzida keltirilsa o'rinli bo'ladi. Chunki, tasavvuf olimi al-Hujviriyning

qayd qilishicha, “uni Termizda Muhammad Hakim deydlar, hakimiyyalar unga iqtido qiladilar” [2]. Buyuk xizmatlari uchun al-Hakim, ya’ni donishmand, - degan unvonga sazovor bo’lgan al-Hakim at-Termiziyning tavalludi va hayoti sanalari masalasi uzoq yillardan buyon turli munozaralarga sabab bo’lmoqda. Xorijiy mammlakatlar tadqiqotchilari alloma yashagan davr IX asr, ya’ni 800 yillar oralig’i, deb ta’kidlaydi. Yurtimizda nashr qilingan risola va ommabop tadqiqotlarning ba’zilarida quyidagicha ma’lumotlar keltiriladi: sharqshunos Abdug’ani Abdullayev, Hakim Termiziy milodiy 859 (hijriy 245) yilda tavallud topib, milodiy 932 (hijriy 320) yilda (73 yoshda) vafot etgan [3], professor Pugachenkova allomaning faqatgina vafot etgan sanasini milodiy 869 va 898-yillarni ko’rsatib, shulardan keyingisi haqiqatga yaqinroqligini ta’kidlagan [4]. Ba’zilar Hakim Termiziy milodiy 749-869-yillarda yashab – 120 yil, ba’zilar milodiy 831-932-yillarda yashab 101 yil [5], ba’zilar 820-932-yillarda yashab 112 yil [6], ba’zilar 859-932-yillarda yashab 73 yil [7], umr ko’rganligini qayd etishgan. Alloma “Navro’znoma” asarida: “Alloh taolo menga yuz yigirma yil umr berdi” – deydi [8]. Qadimshunos olim To’xtash Annayev risolasida Temuriy shahzodalar tomonidan XV asrning birinchi choragida al-Hakim at-Termiziy qabri ustida o’rnatilgan marmar sag’ana devorlaridan biriga allomaning vafot etgan yili “xamsa xamsuna meatayn” (hijriy 255-yil), Hakim Termiziy qabridagi sag’ana toshda 869-yil yozilganligini, ba’zi yozma manbalarda esa milodiy 932-yil, deb ko’rsatilganligini, jumladan, arab dunyosi mamlakatlarida alloma qo’lyozma nusxalarini o’rganib “al-Hakim at-Termiziy IX asr islom dunyosining din namoyondasi” asarining muallifi nemis olimi B.Radtko Hakim Termiziy uzoq umr ko’rgan uni avval 825-835-yillarda, keyinchalik 820-830-yillar oralig’ida tug’ilgan, vafoti esa 907-922-yillar oralig’ida, - degan fikrga keladi [2]. Iste’dodli olim, tarjimon Mirzo Kenjabek allomaning ustozlari hayot yillari, alloma safarlari va arxelogik ashyoviy dalillarni qiyosiy taqqoslab Hakim Termiziyning tavalludini 800-yillarning boshlarida, - deb ta’kidlaydi [9].

Al-Hakim at-Termiziy va uning zamondoshlari asarlaridagi sanalar, xorijiy olimlar tomonidan allomaning hayoti va uning merosini o’rganishga bag’ishlangan ba’zi tadqiqotlarning tahlili, alloma ustozlarining tavalludi va faoliyati sanalari al-Hakim at-Termiziyning tavallud topgan sanani bir qadar oydinlashtiradi. Islom dunyosiga mansub olimlar orasida ko’proq Tojiddin as-Subkiy ma’lumotiga asoslanib, alloma vafotini milodiy 898-yil (milodiy 285-yil) sanasi bilan belgilash qabul qilingan. Olimlarning fikri va manbalarning qiyoslab o’rganish natijasida Hakim Termiziyning tavallud sanasi 809-810-yillar, vafot sanasi 898-909-yillar oralari, - degan fikr haqiqatga yaqin [10].

Muhammad Hakim Termiziy dunyoga kelishi arafasi islom tafakkurining turli yo’nalishlari vakillari o’rtasida avj olayotgan qizg’in bahslar davri edi. Movarunnahrda islomni birinchi bo’lib qabul qilgan shahar – Termizdagi diniy bahslar ovozi VIII asrning birinchi yarmidayoq butun musulmon olamiga tarqaladi. Manbalarda, keyinchalik jahmiylar nomini olgan

yo’nalish asoschisi Jahm Ibn Saffoning (vafoti 745) Termizdagi faoliyati qayd etiladi. Lekin shaharda kelajakda keng tarqalgan hanafiylar mazhabining tarafdorlari ustuvor bo’lganlar. Xususan, manbalarda 748-yildayoq Abu Hanifa (vafoti 767) bilan Termizning bo’lajak qozisi Xolid ibn Ziyod muloqotda bo’lgani qayd etiladi. U yuz yoshida Termiz qozisi lavozimida vafot etgach, uning o’g’li Abdulaziz ibn Xolid otasining ishini davom ettiradi. 796-yilda siyosiy-g’oyaviy kurash oqibatida, mintaqada jahmiylar vaqtinchalik hukmronlik o’rnatishganda Abdulaziz Farg’ona badarg’a qilinadi. Manbalarga ko’ra, Farg’ona va Toshkentda islom dinning mahalliy aholi o’rtasida keng yoyilishida Abdulaziz ibn Xolid at-Termiziyning hissasi katta bo’lgan. Keyinchalik u Marv shahrining qozisi bo’lgan Termizda jahmiylar xayrixoh bo’lgan Muhammad ibn Solih at-Termiziy ma’lum muddat shahar qozisi vazifasini bajaradi. U Hakim Termiziyning ustozlari safiga kiradi. Umuman olganda shu davrda Termizlik ulamolar islom tafakkurining turli yo’nalishlarida yetakchilik qilishadi. Iso at-Termiziy hadis ilmida, Muhammad ibn Ismoil at-Termiziy hanbaliylar oqimida, Muhammad ibn Ahmad at-Termiziy shofe’iylar mazhabi yo’nalishida butun musulmon dunyosi diqqatiga molik faoliyat ko’rsatganlar [2].

Olim Sayfiddin Sayfulloh “Manozil ul-ibod” kitobining so’ng so’zida allomaning otasi haqida quyidagicha yozadi: “Xatibi Bag’dodiyning yozishicha, Termiziyning otasi – Ali ibn al-Hasan muhaddis olim bo’lgan. U arab xalifaligining poytaxti bo’lgan Bag’dodda hadis ilmi to’g’risidagi ilmiy munozaralarda faol ishtirok etgan. Uning boshqa yaqinlari ham hadis bilimdonlaridan hisoblanishgan. Shu sababli Muhammad Hakim Termiziy dunyoqarashi taqvodor va ilmiy muhitda shakllangan. Unga Termizda otasi bilan birgalikda Solih ibn Abdulloh at-Termiziy, Solih ibn Muhammad at-Termiziy, Abbod ibn Yoqub al-Savg’oni, So’fiyon ibn Voqi’ kabi ustozlar ta’lim berishgan. Hakim Termiziy “Ar-Raddu alal-muattila” kitobida ta’kidlashicha, uning onasi va bobosi ham hadis ilmida yetuk olimlardan bo’lishgan. Demak, Hakim Termiziy ilm o’chog’i bo’lgan xonadonda dunyoga kelgan va tarbiyalangan. Alloh kalomiyu hazrat Payg’ambarimizning muborak hadislariga asoslangan ilmiy muhit va tarbiya maskani Termiziyning istiqbolini belgilash va tafakkurini shakllantrishda asosiy omil bo’lib xizmat qilgan” [11]. Albatta, oiladagi ijobiy muhit va tarbiya farzand kamolotida muhim o’rinni egallaydi. Ota-onaning tarbiya jarayonida qat’iyligi, shijoati hamda namuna bo’lishi farzand tarbiyasida muhim omil hisoblanadi. Chunki, dono xalqimizda, qush uyasida ko’rganini qiladi, - deb bejiz aytilmagan. Bu haqda allomaning “Badvv ush-sha’n Abu Abdulloh” risolasida quyidagicha yozadi: “Sakkiz yoshga to’lganimda barchaning shafqatli va mehriboni bo’lmish Alloh taolo o’z inoyatini mendan darig’ tutmadi. Shayx menga ilm sirlarini o’rgatib, tinmay ilm olishni targ’ib qilar edi va ish shu darajaga yetib bordiki, butun vujudim bilan saboq olishga intildim. Go’daklik chog’imdanoq o’yin o’rnini kitob mutolaa qilish mashg’uloti egalladi” [12].

Demak, al-Hakim at-Termiziy bolaligidan bilim olishga intilgan, ustozidan ilm sirlarini qunt va sabot bilan o'rgangan. Uning asosiy faoliyati kitob mutolasi bo'lganligini ko'rishimiz mumkin. Albatta, bu farzandlarimizni yoshlikdan bilim sirlarini egallashga, kitob mutoola qilishga undaydi. Shu o'rinda Surxondaryo viloyati O'lkani o'rganish muzeyi kutubxonasida saqlanayotgan 296-jildagi ma'lumotga ko'ra alloma hayotiga oid quyidagi mazmunli rivoyatni 1879-yil rus olimi F.N.Jukov yozib olgan. "Naql qilubdilarki, bir vaqtlar shahri G'ul'ula (Termiz)da asli Muhammad Payg'ambar avlodlaridan bo'lgan Muhammad Ali Hakim Termiziy yashagan. Ali Hakim uch yoshligida otasi olamdan ko'z yumgan. U yoshligidanoq onasining uy yumushlariga yordamlashib yurar, o'tin keltirar, suv tashir edi. Kunlarning birida u bir necha tengdoshlari bilan uchrashib qoladi va do'stlari uni ham maktabga borishga undaydi. Muhammad Ali: "Jon deb borardim-u, ammo onamdan izn (ruxsat) so'ramog'im kerak", - deydi va kechqurun uyga kelib, onasidan o'qishga ruxsat so'raganda, ona: "Erataga kim menga o'tin va suv keltiradi, o'zing bilasan, mening sendan boshqa yordamchim yo'q" - deydi. Qariya bolani bag'riga bosadi, 14 yahsar (bir rivoyatda 10 yashar) Muhammad Ali butun Qur'onni yod biladigan bo'lib qoladi. Bola qariyaga rahmat aytmoqchi bo'lganda, u g'oyib bo'lgandi. Muhammad Ali Hakim tushunadiki, u ko'rgan qariya Muhammad payg'ambarning o'zlari edi. Shu zahotiyoq u o'zida tuganmas kuch sezadi, o'zidagi ilhom va bilimlarni targ'ib qilishga moyillik mavjlanadi. O'tinni terib bo'lib, shoshilib uyga qaytadi. O'g'li xayolotini payqagan ona tezlik bilan unga Amudaryo qirg'og'ida qad ko'tarib turgan jome masjidga borishga ruxsat beradi. Ali Hakim kelganda, masjid odam bilan to'la edi. U yerda taniqli olim imom Sharif bor edi. 14 yahsar Muhammad Ali Hakim mehrobgga o'tib xalqqa Alloh taoloning xohishiga asosan qanday yashash zarurligini targ'ib qilib, vaz ayta boshlaydi. G'aroyib bu targ'ibotchi haqida butun shahri Gul'uluga ovoza tarqala boshlaydi va butun xalq har kuni olomon bo'lib masjidga to'planadigan bo'ladi. Imom Sharif Muhammad Ali al-Hakim mahorati va bilimiga tan beradi va deydi: "Allo taolo bizga bir zot yubordiki, biz uni tinglamog'imiz kerak" [7;8.]. Ma'lumki, rivoyatlarda ham

qandaydir haqiqat bor. Hakim Termiziy haqidagi bu rivoyat Farididdun Attorning "Tazkirat ul-avliyo" ("Avliyolar haqida zikr") asarida ham quyidagicha bayon qilingan. Kunlarning birida Hakim Termiziy ikki tolibi ilm do'sti bilan o'qish maqsadida safar qilishni ixtiyor qildilar. Ul zotning onalari bor edi. U kishi dedi: "Ey jonim o'g'lim, men bir kimsasiz notavonu zaifman, suyanchig'im o'zingsan, meni kimga tashlab ketmoqchisan?". Onaning bu so'zlaridan o'g'lining qalbiga titroq tushadi va safarni tark etadi. Ikki o'rtog'i ketishadi. Shundan so'ng besh oy o'tadi. Kunlarning birida Ali Hakim go'ristonda o'tirib, zor-zor yig'lab, shunday deydi: "Men bu yerda zoe qoldim. Erta-indin do'stlarim olim bo'lib qaytishadi". Shu zamon bir nuroniy chol go'shadan kirib, Muhammad Ali yig'isining boisini so'raydi. Shunda yig'itcha bo'lgan voqeaning boisini cholga bayon etadi. Chol dedi: "Agar sen xohlasang, men har kuni senga saboq beraman va tezda olimlikda do'stalarindan o'zib ketasan". Ali Hakim istagini cholga bildiradi. Ali Hakim: "Shunday qilib, nuroniy shayx har kuni menga dars berar edi. Oradan uch yil o'tdi. Shundan so'ng bildimki, u kishi hazrat Hizr alayhissalom ekanlar. Men bu ulug' boylikning barchasini onamning roziligidan topdim" [13] - deb tasnif beriladi. Bu ma'lumotlardan anglashiladiki, F.I.Jukov yozib olgan rivoyatda Ali Hakim nasabi jihatidan payg'ambarimizga nisbat berilgan va uni u kishining ruhlari tarbiyalagan. Farididdun Attor tomonidan keltirilgan rivoyatda Ali Hakim Xizr alayhissalom tomonlaridan tarbiyalagan.

Xulosa. Umuman olganda, al-Hakim at-Termiziy faoliyatining yoshlar tarbiyasidagi o'zni muhim ahamiyat kasb etadi. Uning qimmatli va mohiyati quyidagilardan iborat:

- birinchidan, Ali Hakim bolalikdan otasidan yetim qolgan va yetarli darajada shart-sharoit yetarli bo'lmagan;
- ikkinchidan, oilada onasi qo'lida tarbiya topgan, bilim olishga, o'qishga, ilm-ma'rifatga ishtiyoqi baland bo'lgan;
- uchinchidan, ona rizosi uchun ilm olishga ketmasdan saodatli bilim olishga musharraf bo'lgan;
- to'rtinchidan, uvaysiy ekanligi o'z aksini topgan. Ya'ni, uvays yashirin, demakdir. Yomon ko'zlardan himoy yashirin saqlanish demakdir.

ADABIYOTLAR

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. - T.: "O'zbekiston", 2017. - 488 b.
2. Mirzo Jaloliddin. Muhammad Hakim Termiziy: hayoti va ijodi. - T.: "San'at jurnali" nashriyoti, 2007. - 40 b.
3. Abdullayev A. Abu Iso Termiziy ("Sahih Termiziy"). Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1993, 6-b.
4. Пугаченкова Г. Термез, Шахрисабз, Хива. М., 1976,31-с.
5. Bozorov Ilyos. Naqshbandning termizlik ustoz. "Tafakkur" jurnali.
6. Safarov Sh. "Termiz va Termiziyalar". Termiz, "Jayhun", 1993, 56-b.
7. Omonturdiyev J. Al-Hakim at-Termiziy ta'limoti - T.: "Universitet", 2000. - 96 b.
8. Hakim Termiziy. Navro'znoma va tabiat sirlari. -T. "Mehnat", 1993, 10-b.
9. Kenjabek Mirzo. Buyuk Termiziyalar: Termiz tazkiri. -T. "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. - 528 b.
10. Choriyev Z. va boshq. Al-Hakim at-Termiziy. -T. "Yangi asr avlodi", 2008. -161 b.
11. Manozil ul-ibod. [Tarjimon Abduqahhor Shoshiy. So'ngso'z muallifi Sayfiddin Sayfulloh].-T., 2003.45-b.
12. Badv ush-sha'n yoxud Hakim Termiziyning o'zi haqida yozganlari. [Tarjimon R.Abdullayev]. - T.: "Mumtoz so'z", 2016. - 100 b.
13. Attor Fariduddin. Tazkirat ul-avliyo //Nashrga tayyor. va so'zboshi muallifi A.Madraimov. - T.: "G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi", 2013. - 464 b.